

Институт за упоредно право
Православна Митрополија Црногорско-приморска

САВРЕМЕНО ДРЖАВНО-ЦРКВЕНО ПРАВО

– упоредноправни изазови
и националне перспективе –

Православна Митрополија
Црногорско-Приморска

Београд - Будва
2023.

**САВРЕМЕНО ДРЖАВНО– ЦРКВЕНО ПРАВО
CONTEMPORARY STATE–CHURCH LAW**

Издавачи /Publishers

Институт за упоредно право
Православна Митрополија црногорско–приморска

Уредници / Editors

Проф. др Владимир Ђурић
Проф. др Далибор Ђукић

Помоћник уредника / Assistant Editor

Василије Марковић

Уређивачки одбор /Editorial board

Gerhard Robbers, Emeritus Professor (СР Немачка) – Silvio Ferrari,
Emeritus Professor (Италија) – Emőd Veress, Full professor (Мађарска)
– Aleksandra Syryt, Associate Professor (Пољска) – др Милош Станић,
виши научни сарадник (Србија) – George Androutsopoulos, Associate
Professor (Грчка) – др Владимир Лепосавић (Црна Гора) – Kateřina
Frumarová, Associate Professor (Чешка Република) – Vojtech Vladár,
Assistant Professor (Словачка) – доц. др Бојан Влашки (БиХ)

Прелом и припрема/ Print breaking

„Догма“, Београд

Лектура/ Proof reading

Биљана Петровић
Мирјана Марић

Тираж/Circulation

250

Штампа/ Print

ЈП „Службени гласник“, Београд

ISBN 978-86-82582-04-5

DOI 10.56461/ZR_23. SDCP.

ДРЖАВНИ СИМБОЛИ И СЕКУЛАРНОСТ ДРЖАВЕ У ОКВИРУ ЕВРОПСКИХ ДРЖАВА***

Сажетак

На теоријском нивоу постоји расправа о томе какву би улогу у друштву требало да има религија. У овом раду се истражује оправданост постојања државних симбола са религијским елементима у оквиру европских земаља, где је углавном прокламована секуларност. Како бисмо правилно истражили тему, неопходно је да се пружи одговор на неколико посебних и повезаних питања. Прво, потребно је истражити појам и значај симбола. Друго, моделе односа држава и верских заједница. Треће, питање националног и уставног идентитета, а посебно његов однос према праву Европске уније. Четврто, неопходно је пружити одговарајуће упоредноправне примере и теоријска схватања, како би се, као пето, понудио одговарајући закључак. У закључачку, аутори доказују да је постојање државних симбола са религијским елементима у потпуности у складу са правилно дефинисаним појмом секуларне државе. Три су главна разлога за такво становиште: 1) уколико се правилно схвати појам секуларности, јасно је да постојање ових религијских елемената никако не може угрозити прокламовани концепт, као што га у пракси и не угрожава; 2) ти елементи су део дубоко укоренење традиције тих држава; и 3) чак и државе које признају секуларност су управо на тој традицији и настале, па и грађани који су атеисти, као и они који су припадници неке друге религије, те симболе доживљавају као своје. Другим речима, држава је прво морала да настане да би касније признала секуларност, које нема без државе.

Кључне речи: држава, црква, секуларност, државни симболи, национални и уставни идентитет, традиција.

* Виши научни сарадник Института за упоредно право, m.stanic@iup.rs

** Доцент Правног факултета Државног универзитета у Новом Пазару, научни сарадник Института за упоредно право, m.djordjevic@iup.rs

*** Рад је настао као резултат научноистраживачког рада Института за упоредно право који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години (евиденциони број 451–03–47/2023–01/200049 од 3. фебруара 2023).

1. Значај религије

Човекова егзистенција нераскидиво је повезана са религијом, која прожима све сфере живота. У складу с тим, она има свој дубљи друштвени контекст, утичући на друштвени систем, културе и цивилизације, али и надживљавајући одређена друштва и државе. Дакле, она никада не може да буде искључиво сведена на приватност, нити је индивидуална,¹ већ се у највећем броју случајева мора посматрати са извесном ширином погледа. На теоријском нивоу се отвара расправа о томе какву би улогу у друштву требало да има религија, посебно у односу на право. Однос религије и права је такве природе да многи антрополози спроводе истраживања са циљем доказивања како су прве правне норме проистекле управо из религијских забрана. У сваком случају, чини се да су у људској историји религија и право нераздвојно повезани, јер и „када је право почело да се више везује за државу и да из ње извире, религија је још увек представљала важан ослонац недовољно јаким и организованим државним апаратом: кроз запрећење религијским санкцијама обезбеђивало се поштовање правних норми које он сам прописује, а није у стању да их ефикасно спроводи. Бројни закони старог века, али и они каснији, најчешће су се, на самом почетку текста, позивали на божанско порекло, вољу, инспирацију или диктат, придајући целокупном праву религијски карактер. Тенденција везивања права за религију се протеже све до модерних законодавстава, све до неуспелог Устава Европске уније, у чијем се припремању до последњег часа водила жестока борба хоће ли и он у преамбули садржити одредбу са инвокацијом Бога.”²

Дакле, будући да је део јавне сфере, религија се неминовно сусреће са државом и њеним правним поретком и требало би истаћи да је историја великог броја правних институција прожета утицајем религије, или представља покушај њеног истискивања из државе и правног поретка.³ У том смислу, специфичан је и однос државних

¹ В. Ђурић, „Религија и уставни идентитет”, у: *10 година часописа Политикологија религије* (ур. Мирољуб Јевтић, Марко Вековић), Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд 2017, 229.

² М. Станић, М. Ђорђевић, „Додир религије и секуларне државе – заклетва са религијским елементима председника и чланова парламената на примеру европских држава”, у: *Религија – политика – право* (ур. Јован Ђирић, Велибор Џомић, Мирољуб Јевтић), Митрополија црногорско-приморска, Институт за упоредно право, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд 2015, 743–745.

³ В. Ђурић, „Уставноправни модели односа између државе и црква и верских заједница у Европи”, *Годишњак Факултета правних наука* 1/2011, 140.

симбола са религијским елементима у контексту схватања о односу религије и државе у оквиру савремених европских држава. На почетку, ваљало би да се напомене да је потребно направити дистинкцију између верских симбола на државним симболима и верских симбола у јавном простору, те да се укаже да ће предмет рада бити ови први, али ћемо се због значаја и богате праксе у раду дотицати и других. Како бисмо правилно истражили ову тему која често измиче оку истраживача, неопходно је да се истражи низ посебних и међусобно повезаних питања. Прво, потребно је истражити појам и значај симбола. Друго, моделе односа држава и верских заједница. Треће, питање националног и уставног идентитета, а посебно његов однос према праву Европске уније. Четврто, неопходно је пружити одговарајуће упоредноправне примере и теоријска схватања како би се, као пето, понудио одговарајући закључак. У том смислу ће бити и структуриран овај рад.

2. Појам и значај симбола

У променљивим историјским приликама симбол је и даље важан,⁴ те се може дефинисати као визуелни приказ или знак који представља идеју.⁵ По својој природи, он обухвата многа значења. Када је реч о верском симболу, он нема само једно значење које се може објективно утврдити, већ, супротно томе, носи мноштво значења.⁶ У контексту овог рада истражује се питање места државних симбола као што су застава и грб у правном поретку савремених европских држава. Дакле, данашње државе је немогуће замислити без ових симбола, који имају практичну употребу, са примарном функцијом друштвене комуникације. Они грађане неке државе подстичу на одређени облик понашања, будући им различите емоције, као обељежје заједнице која је удруженим снагама и жртвама изборила своју државност.⁷ Такође, имају велику важност и приликом креирања визуелног идентитета у оквиру међународне комуникације.⁸ Занимљиво је да крст као симбол носи најстарија застава на свету, застава Данске.⁹

⁴ М. Милош, „Слобода истицања вјерских симбола у свјетлу одвојености вјерских организација и државе”, *Зборник радова Правног факултета у Загребу* 1/2011, 181.

⁵ Ј. Иљић, *Боја и симболика на застави као визуелни идентитет земље*, завршни рад, Филозофски факултет Универзитета у Осиеку, Осиек 2015, 12.

⁶ С. Ферари, „Државна подршка истицању религијских симбола у јавном простору”, *Часопис за интердисциплинарне студије* 1/2015, 66.

⁷ Ј. Иљић, 6.

⁸ *Ibid.*, 16.

⁹ *Ibid.*, 13.

Историјски гледано, савремени национални симболи се код већине европских народа појављују у првој половини 19. века током процеса националне интеграције и стварања савремених нација.¹⁰

У оквиру њих су верски симболи били један од „камена темељаца” државне грађевине, па се налазе на бројним заставама и грбовима. То је и логичан процес, јер је у средњем веку постојао концепт хришћанске заједнице који је претходио настанку националних држава, а у оквиру које је употреба верских симбола била саставни део државног живота, а религија елемент јавног живота.¹¹ Дакле, у многим земљама, верски симболи су дубоко укореењени у историји и друштву, иако различитог интензитета.¹² Но, трзавице које верски симболи извлаче на површину друштва и јавног дискурса за собом носе мање-више исто основно питање. Докле се простире слобода истицања верских симбола као елемент слободе изражавања вероисповести, имајући у виду секуларност државе, предвиђену у уставима многих држава?¹³ У том контексту, ради добијања ваљаног одговора, битно је проучити моделе односа државе и цркве.¹⁴

3. Модели односа

Сумарно гледано, државе имају различите односе према религијама, а у неким државама се тврди да их уопште немају. У неким државама се чини да религија њима доминира, док у другим држава доминира религијом. Остале су секуларне и одвојене су од религије. Разуме се да се ови односи мењају током времена. Неке државе којима је религија доминирала могу да постану строго секуларне и обрнуто.¹⁵ Начелно, „односи између верских заједница и државе могу бити засновани на ставу преплитања и ставу раставе. У оквиру ових начелних опредељења јављају се различити системи односа који варирају од умерених ка екстремним. Тако су на ставу преплитања засновани системи теократске државе, државне цркве и милета, док се став раставе испољава у облику агресивног секуларизма, строге

¹⁰ *Ibid.*, 12.

¹¹ P. Sobczyk, M. Poniowski, „Summary”, in: *Religious Symbols in the Public Sphere Analysis on Certain Central European Countries* (ed. Paweł Sobczyk), Ferenc Mádl Institute of Comparative Law, Central European Academic Publishing, Budapest, Miskolc 2021, 274.

¹² *Ibid.*, 276.

¹³ М. Милош, 182.

¹⁴ P. Sobczyk, M. Poniowski, 276.

¹⁵ М. Troper, „Sovereignty and laicite”, *Cardozo Law Review* 6/2009, 2561.

одвојености и кооперативне одвојености између верских заједница и државе.¹⁶ Упоредно гледано, у европским земљама нема једнообразног модела односа између државе и цркава и верских заједница,¹⁷ те „постоје различити видови односа између државе и цркава и верских заједница. Они се крећу у широком луку, од релативно стриктне одвојености државе од цркава и верских заједница, али са постојањем веза и подршке, у Француској и Холандији, до државних цркава или доминантних религија, као што је то случај у Уједињеном Краљевству, Данској и Финској.”¹⁸ Следеће је питање: шта конкретно обухвата принцип одвојености; да ли подразумева апсолутну и стриктну баријеру између државе и верских заједница, потпуну неутралност, немешање и изолованост једних од других, високи бедем раздвајања или дозвољава позитивну, конструктивну сарадњу у пословима од заједничког интереса? Као одговор, могло би се рећи да је у већини европских правних система доминантна идеја одвојености државе и верских заједница, али таква да подразумева њихову међусобну везу и сарадњу. Истиче се да је „у целокупној Европској унији сарадња између државе и верских заједница правило (...) Кооперација је данас кључни појам¹⁹ у односима између цркве и државе у државама Европске уније, а после пада комунистичког режима, у целој Европи.”²⁰

Дакле, одвојеност државе и цркве не подразумева, сама по себи, стриктну неутралност и раздвојеност компетенција, већ укључује и тзв. кооперативну одвојеност, модел све распрострањенији широм Европе (Немачка, Аустрија, Белгија, Шпанија, итд.), у коме се државно и црквено законодавство и активности вишеструко преплићу и допуњују.²¹ У складу с тим, многи су уставотворци уважили шири

¹⁶ Т. Маринковић, „Прилог за јавну расправу о уставности Закона о црквама и верским заједницама”, *Анали Правног факултета у Београду* 1/2011, 377.

¹⁷ В. Ђурић (2011), 143.

¹⁸ В. Ђурић, „Законско уређивање правног положаја цркава и верских заједница у Републици Србији”, *Свеске за јавно право* 13/2013, 45.

¹⁹ М. Станић, М. Ђорђевић, 744.

²⁰ S. Ferrari, „The Pattern of Church and State Relations in Western Europe”, *Fides et Libertas, The Journal of the International Religious Liberty Association*, Silver Spring, Maryland 2001, 59–60, према С. Аврамовић, „Поимање секуларности у Србији – рефлексije са јавне расправе у Уставном суду”, *Анали Правног факултета у Београду* 2/2011, 296.

²¹ Више о моделу кооперативне одвојености вид. В. Марковић, „О јавним овлашћењима цркава и верских заједница у светлу Митровданског устава и Закона о црквама и верским заједницама”, у: *Прилози државно-црквеном праву Србије* (ур. Владимир Чоловић, Владимир Ђурић), Институт за упоредно право, Београд 2022, 102–103.

друштвени значај реалног међусобног утицаја између државне власти и религијских организација.²² Преовлађујућа идеја одвојености државе и верских заједница²³ данас подразумева њихове међусобне односе и садејство, што је у Европи нарочито присутно након слома реалсоцијализма.²⁴

Важно је подсетити се и недоречености појма секуларне државе. Иако тако не изгледа на први поглед, ове, секуларне државе карактеришу различити облици сарадње политичких и верских заједница које функционишу одвојено једна од друге.²⁵ Секуларизација се може посматрати као затварање религије искључиво у црквене институције ван јавног живота, уз немешање у однос цркве и грађана чије је право на вероисповест загарантовано. Чини се, међутим, да је такво мишљење погрешно, јер се секуларизам састоји у одвајању државе од религије, али нема за циљ да искључи религију из друштва, већ напротив, он подстиче да се религија третира као и други елементи друштва. Чињеница да држава води дијалог са црквама ни на који начин није у супротности са секуларизмом, већ је секуларизам одувек замишљен као инструмент мирења, усмерен на сарадњу цркве и државе за добробит свих.²⁶ У вези с тим, наводи се да „секуларна држава није непријатељски настројена према религијама. Секуларна држава не проглашава било коју религију као исправну нити промовише учења било које религије, а свакако не установљава неку званичну религију под својом јурисдикцијом. Држава нема потребе да се потпуно одвоји од религије”.²⁷ Другим речима, непризнавање или неприхватање цркве од стране државе не подразумева да држава нема или не жели да има

²² В. Петров, В. Микић, „Начело лаицитета у савременој уставности”, у: *Религија – политика – право* (ур. Јован Ћирић, Велибор Џомић, Мирољуб Јевтић), Институт за упоредно право, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд 2015, 637.

²³ Д. Симовић, „Европски уставни модели односа државе и цркве”, у: *Религија – политика – право* (ур. Јован Ћирић, Велибор Џомић, Мирољуб Јевтић), Институт за упоредно право, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд 2015, 723.

²⁴ S. Ferrari, 59–60, према: С. Аврамовић, 296; В. Петров, М. Станић, „Религијски елементи у преамбулама устава: са посебним освртом на европске земље”, у: *Државно-црквено право кроз векове* (ур. Владимир Чоловић *et al.*), Институт за упоредно право, Православна Митрополија Црногорско-приморска, Београд 2019, 341–342.

²⁵ P. Sobczyk, M. Poniatowski, 276.

²⁶ О. Николић, *Држава, црква и слобода вероисповести*, Институт за упоредно право, Београд 2022, 26.

²⁷ R. Blackford, *Freedom of Religion and the Secular State*, John Wiley & Sons/Blackwell, Malden, Oxford, Chichester 2012, 57; М. Станић, М. Ђорђевић, 745.

односе са религијама.²⁸ С друге стране, у Европи, чак и кад се установљава државна религија, то је формалног, церемонијалног карактера и нема утицаја на јавни живот, јер остале верске заједнице нису дискриминисане.²⁹ У том смислу, можемо да се осврнемо на пример Грчке, где се Уставом из 1975. године установљава да је Источна православна црква Христа преовлађујућа религија у држави, и да она представља посебан интерес за државу, али да се води рачуна да се не угрози једнакост осталих цркава. Појмом преовлађујуће религије утврђује се да је православна вера званична државна религија у Грчкој, али то не претпоставља да је она доминантнија од другеих вероисповести.³⁰ Као и у осталим државама, однос између државе и цркве у Грчкој резултат је посебног историјског развоја. Наиме, од стицања независности 1831. године, у Грчкој је започело развијање посебног модела односа између државе и цркве који је резултирао снажним везама између државе и Православне цркве. Важећи грчки Устав из 1975. године прихвата управо такав модел.³¹ У складу с тим, посебан третман који држава пружа Грчкој православној цркви није усмерен према индивидуама и стога је, према неким ауторима, у складу са начелом једнакости, јер би у противном такав третман значио дискриминацију грчких грађана на основу вероисповести. Иако је православна вера преовлађујућа у Грчкој, а Православна црква у доминантном положају, одређене повластице уживају и остале цркве и верске заједнице.³²

4. Питање идентитета

Истиче се да је „религија нераскидиво повезана са континуитетом као једним од аспеката уставног идентитета државе,³³ те је као елемент континуитета у уставном идентитету испољена и у уставноправном одређењу идентификационих обележја државе посредством којих се изражава припадност држави и њеном поретку. Тако изглед државних застава и грбова може да буде одређен и уставним одредбама, па се, упоредно гледано, у многим државама на државним заставама и грбовима налази крст као симбол хришћанске религије или у исламским државама где је на заставама присутна зелена боја, звезда, Месец или други симболи који представљају ислам.”³⁴ Појам

²⁸ О. Николић, 25.

²⁹ Д. Симовић, 723.

³⁰ О. Николић, 22.

³¹ В. Ђурић (2011), 147.

³² *Ibid.*, 148.

³³ В. Ђурић (2017), 234.

³⁴ *Ibid.*, 235.

идентитета може се дефинисати као скуп значења које неко лице или групу чине посебном, то јест различитом од неког другог лица или групе. Идентитет може постојати на културном, верском, језичком, економском, територијалном, политичком, друштвеном, те на бројним другим нивоима, који заједно могу чинити идентитет одређене државе. Неки аутори тврде како је развој националног идентитета заправо последица бурних догађаја између 15. и 19. века, када су током стварања модерних нација и држава грађени културни, друштвени и духовни идентитети који су их обележавали и разликовали од других.³⁵

У савремено доба у правној науци у контексту националног идентитета као правна категорија, посебну пажњу побуђује уставни идентитет, јер ако се нација схвати као доносилац устава, онда се концепт националног идентитета трансформише у концепт уставног идентитета.³⁶ Другим речима, поменути национални идентитет се оваплоћује кроз тзв. основне уставне и политичке структуре, пошто је неодвојиво са њима повезан, па национални идентитет у овом смислу заправо значи уставни идентитет држава.³⁷³⁸

Уставни идентитет и његово ширење логична је последица притиска који су на националне уставе извршили глобализација и европеизација,³⁹ те је то својеврсна противтежа у одбрани виталних националних уставноправних вредности. Као такав, он је растегљив појам, и од саме државе зависи које све вредности обухвата, а најчешће је уставни суд тај који одређује шта све потпада под уставни идентитет. Гледано из угла судске праксе, схватање о уставном идентитету постало је актуелно још седамдесетих година прошлог века⁴⁰ када је немачки Савезни уставни суд у одлуци *Solange I*⁴¹ утврдио да члан 24 немачког Основног закона „не отвара пут за измену основне структуре Основног закона,

³⁵ Ј. Иљић, 4

³⁶ В. Ђурић (2017), 230–233.

³⁷ А. Blagojević, „Procedures Regarding National Identity Clause in the National Constitutional Court’s and the CJEU’s Case-Law”, *EU and comparative law issues and challenges series* 1/2017, 210.

³⁸ М. Станић, „Укратко о уставном идентитету као мосту сарадње Европског суда правде и националних уставних судова држава чланица”, *Ревуја за европско право* 2021, 62.

³⁹ J.-H. Reestman, „The Franco-German Constitutional Divide: Reflection on National and Constitutional Identity”, *European Constitutional Law Review* 3/2009, 384.

⁴⁰ М. Станић, „Предмети Тарико као вид компромиса Европског суда правде и италијанског Уставног суда”, у: *Увод у право Италије* (ур. Милица Матијевић, Јелена Костић, Алесандро Симони), Институт за упоредно право, Београд, 2022, 178.

⁴¹ *Administration des Douanes v. Solange Chiffre*, Reference for a preliminary ruling: Cour d’appel de Toulouse, Case C-368/92, Judgment (Fifth Chamber) of 24 February 1994.

која чини основу његовог идентитета, без формалне измене Основног закона, тј. не омогућава измену на такав начин, нормама међународних организација” што је потврђено и додатно продубљено његовим следећим одлукама, пре свега у предметима *Solange II*⁴² и *Solange III*.⁴³ Но, Савезни уставни суд Немачке није једини уставни суд који је развијао концепт уставног идентитета.⁴⁴ Уставни суд Италије, готово у исто време, формирао је своју доктрину контраограничења (*controlimiti*), којом се ограничава примат права Европске уније у случају угрожавања уставног идентитета. Основни проблем са концептом уставног идентитета је што је он оспораван и недовољно одређен, како у теорији тако и у пракси.⁴⁵ У Одлуци о Уставном уговору Европске уније из 2004. године,⁴⁶ шпански Уставни суд нагласио је да је шпанска држава задржала свој суверенитет, и да се суверене надлежности државе могу ограничити само ако и у мери у којој право Европске уније остаје компатибилно са идентитетом шпанског устава. Ова доктрина је у последње време поново потврђена у случају *Мелони*. Сличан мисаони пут нам показује судска пракса одређених источноевропских уставних судова, попут чешког Уставног суда, који се понекад упуштао у оштре мисаоне расправе са Европским судом правде, када је реч о овом питању.⁴⁷

Временски гледано, уставни идентитет неке земље, истина, потиче из прошлости, али садржи обавезе, пројекције и погледе који се тичу будућности; то јест елементи уставног идентитета нису уклесани у камен, већ се непрестано развијају.⁴⁸ То значи да уставни

⁴² *Wünsche Handelsgesellschaft v. Federal Republic of Germany*, Reference for a preliminary ruling: Bundesverwaltungsgericht, Case 126/81, Judgment (Second Chamber) of 6 May 1982.

⁴³ Cases 2 BvR 2134/92, 2 BvR 2159/92, German Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgericht - BVerfG) Judgment of 12 October 1993. Видети D. Preshova, „Battleground or Meeting Point? Respect for National Identities in the European Union – Article 4 (2) of the Treaty on European union”, *Croatian Yearbook of European Law & Policy* 1/2012, 278.

⁴⁴ J.-H. Reestman, 375.

⁴⁵ K. Kovács, „The Rise of an Ethnocultural Constitutional Identity in the Jurisprudence of the East Central European Courts”, *German Law Journal* 7/2017, 1706; D. Preshova, 279.

⁴⁶ E. Cloots, „National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU”, *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2/2016, 92.

⁴⁷ М. Станић, „Двосмерни однос права Европске уније и националних правних система држава чланица”, у: *Constitutio Lex superior: сећање на професора Павла Николића* (ур. Владимир Чоловић, Оливер Николић), Институт за упоредно право, Београд 2021, 318; D. Preshova, 280.

⁴⁸ T. Drinóczi, „Constitutional Identity in Europe: The Identity of the Constitution. A Regional Approach”, *German Law Journal* 2/2020, 115.

идентитет није фиксиран, већ променљив,⁴⁹ растегљив појам,⁵⁰ пре свега узимајући у обзир временску димензију. Проблем је и што уставни текстови имају сасвим ограничен потенцијал за пружање информација о уставном идентитету, те до садржине конкретног уставног идентитета можемо доћи тумачењем уставног текста, уз разумевање и познавање обичаја и политичке културе дате заједнице, пошто његов садржај зависи од уставних принципа отеловљених кроз њену политичку културу.⁵¹ Стога текст устава често остаје исти, али се његова тумачења могу разликовати. Разуме се, она могу ићи у два смера. У првом, тумачење остаје врло блиско дословном тексту, односно језичко, и у принципу не мења бит конкретног устава. У другом оно пак може бити креативно, дајући уставу сасвим ново значење.⁵² Све ово значи да је увек неопходно одредити о чијем уставном идентитету говоримо, зашто говоримо о том⁵³ одређеном идентитету, које су његове компоненте,⁵⁴ те тек након правилног одређивања ових компоненти одредити и правилну садржину уставног идентитета.⁵⁵

Сумарно гледано, чини нам се да је адекватна дефиниција која одређује „уставни идентитет као уставне идеје и принципе фундаменталне за уставни систем. Прво, односи се на уставне идеје и принципе који постоје на основном нивоу, друго, уставни идентитет је уставни у смислу да се односи на дубоке идеје које се односе на природу устава, уставну структуру, уставна права и социјално-економске уставне принципе који подупиру свакодневне уставне праксе, које су обично кодификоване у уставном тексту. Треће, уставни идентитет је идентитарни у смислу да уставне идеје и принципи представљају уверења о дугорочним циљевима, тежњама и опредељењима која чине суштину уставног права у некој држави.”⁵⁶

⁴⁹ B. N. Son, „Globalization of Constitutional Identity”, *Washington International Law Journal* 3/2017, 470.

⁵⁰ Љ. Ђорђевић, „Контрола уставности правних аката Европске уније”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 65/2013, 299.

⁵¹ K. Kovács, 1720

⁵² L. Corrias, „Populism in a Constitutional Key: Constituent Power, Popular Sovereignty and Constitutional Identity”, *European Constitutional Law Review* 1/2016, 22; М. Станић (2021), 63

⁵³ М. Станић (2022), 180

⁵⁴ T. Drinóczi, 114.

⁵⁵ М. Станић (2022), 181.

⁵⁶ М. Станић (2021), 64; М. Станић (2022), 179; B. N. Son, 469.

5. Европска унија и идентитет држава чланица

С друге стране, и „поредак Европске уније успоставља везу према уставном поретку држава чланица јер посебно наглашава да Унија поштује национални идентитет држава чланица, који је нераздвојно повезан са њиховим основним политичким и уставним структурама.”⁵⁷ Према члану 4, ст. 2 Уговора о Европској унији, Унија поштује једнакост држава чланица пред Уговорима, као и њихове националне идентитете, који су неодвојиво повезани са њиховим основним политичким и уставним структурама.⁵⁸ Ова клаузула није настала одједном, ни из чега, пошто је дужност европских институција да поштују националне идентитете држава чланица уведена први пут Уговором из Мастрихта. Разлози њеног доношења су многе значајне промене које су њиме установљене, те је оваквом одредбом учињен покушај мирења федералистичких тенденција на европском нивоу и оних суверенистичких.⁵⁹

Када је о религији реч, оснивачки уговори европских заједница нису предвиђали било какву ингеренцију заједница у погледу религије и положаја цркава и верских заједница, што је и разумљиво имајући у виду саму природу тих заједница. Стварање Европске уније 1992. и концепт њена три стуба такође нису подразумевали било какав вид регулисања односа између Уније и цркава и верских заједница. У каталогу циљева Уније није било помена религије и верских заједница. Ипак, у примарном праву Уније, до доношења Амстердамског уговора, било је и извесних одредаба које су задржане до данашњих дана и имају значај за однос између комунитарног права и права држава чланица у овој сфери. Реч је о одредбама према којима Унија поштује национални идентитет држава чланица и основна права гарантована Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода. То је било јасно и на основу тога што је Декларацијом 11 уз Амстердамски уговор било истакнуто да Унија поштује статус који цркве и верска удружења и заједнице имају по националном праву, иако јој Амстердамским уговором није била поверена надлежности да регулише питања односа државе и цркава и верских заједница. Декларација није била правно обавезујућа, али је сматрана

⁵⁷ Љ. Ђорђевић, 295.

⁵⁸ Чл. 4, ст. 2 Уговора о Европској унији, *Службени лист Европске уније*, бр. 2016/C 202/01, 7. 6. 2016, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2016:202:FULL&from=FR>, 29. 7. 2023.

⁵⁹ D. Preshova, 269.

значајном за тумачење Уговора и држало се да стоји у блиској вези са чланом којим се гарантује да Унија поштује национални идентитет држава чланица, јер се у извесној мери њом наглашавала идеја да основна структура државног права држава чланица о црквама и верским заједницама може да буде сврстана под национални идентитет држава чланица.⁶⁰

Декларацијом се у извесној мери наглашавала идеја да основна структура државног црквеног права држава чланица може да буде сврстана под национални идентитет држава чланица. У том смислу, несумњиво је да обезбеђење националног идентитета држава чланица захтева поштовање традицијом развијених установа државног црквеног права у државама чланицама.⁶¹

Амстердамски уговор из 1997. предвидео је проширење надлежности Уније које је подразумевало да забрани дискриминацију и на основу религије или уверења, што је разрађено низом аката секундарног права. Регулисање питања положаја црква и верских заједница у примарном праву Европске уније посебно је дошло до изражаја у дискусијама у вези са Уставним уговором, као и са Лисабонским уговором. У расправама у вези са Уставним уговором истицани су предлози, подржани од стране верских лидера, нарочито папе, да се у преамбули текста изричито наведу хришћанство и Бог. Касније, у преамбули Лисабонског уговора изостављено је помињање хришћанства и Бога, али је зато изричито наведено да се инспирација за закључење уговора изводи из културног, религиозног и хуманистичког наслеђа Европе из ког су се развиле универзалне вредности неповредивих и неотуђивих права људског бића, слободе, демократије, једнакости и владавине права.⁶²

6. Примери неколико европских земаља

Како је чланом 9, ст. 1 и 2 Устава Словачке предвиђено, њен државни грб је црвени раноготички штит са двоструким сребрним крстом подигнутим на централном, благо уздигнутом брду од три плава брда. Државна застава Републике Словачке састоји се од три хоризонталне траке – беле, плаве и црвене. На левој половини државне заставе налази се државни грб Републике Словачке.⁶³ Дакле, наведени

⁶⁰ В. Ђурић (2011), 157.

⁶¹ В. Ђурић (2017), 238.

⁶² В. Ђурић (2011), 158.

⁶³ Чл. 9, ст. 1 и 2 Устава Словачке, https://www.constituteproject.org/constitution/Slovakia_2017.pdf, 16. 8. 2023.

државни симболи у овој земљи у себи садрже хришћанске симболе и, разуме се, појављују се у седиштима свих органа јавне власти и широм Словачке. Према Закону о државним симболима у Републици Словачкој, симболе морају да користе органи законодавне, извршне, судске функције државне власти, оружане снаге, васпитно-образовне установе, органи локалне самоуправе, државне научне организације, музеји, галерије и спортисти који представљају Словачку. У земљи у којој се наглашава да не постоје државна идеологија и религија,⁶⁴ за коју је јасно да је секуларна, и поред постојања хришћанских симбола, никада се није постављало питање оправданости оваквих симбола. Сматра се да они имају више секуларно, културолошко значење.⁶⁵ Додали бисмо, другим речима, и да су ови симболи чврсто укорењени у свест грађана Словачке, те да представљају елемент њихове традиције, на коју су они сигурно поносни. У том контексту, *mutatis mutandi*, практично је по проблематици и аргументацији пресликан случај словачког суседа, Мађарске.

Када се погледа правни систем Мађарске, јасно је да се никако не сме занемарити веза између вере и културе, те потреба да држава штити те вредности као део мађарског културног наслеђа, којим се доприноси различитостима у оквиру европског јединства.⁶⁶ Устав Мађарске, тј. Основни закон, више пута помиње Бога и хришћанство. Тако почиње првим стихом мађарске националне химне: „Боже, благодари Мађаре”. Сматра се да ово не значи да је Основни закон створен у име Бога, већ да је сврха референце која претходи нормативном тексту Основног закона да повеже све чланове нације. Поред тога, међу завршним одредбама констатује се да су творци Устава били свесни своје одговорности пред Богом и човечанством, што је веома слично немачком пандану, чија преамбула почиње са „свесни своје одговорности пред Богом и човечанством”. Преамбула обилује религијским елементима, те се констатује да је краљ Свети Стефан учинио земљу делом хришћанске Европе, али и признаје да је хришћанство имало и има улогу у очувању државности, што представља описну констатацију историјске чињенице, без жеље да се постави хришћанство као званична религија. Другим речима, овакве одредбе нису нормативне

⁶⁴ Чл. 1 Устава Словачке

⁶⁵ V. Vlado, „The Legal Regulation of Religious Symbols in the Public Sphere in Slovakia”, in: *Religious Symbols in the Public Sphere Analysis on Certain Central European Countries* (ed. Paweł Sobczyk), Ferenc Mádl Institute of Comparative Law, Central European Academic Publishing, Budapest, Miskolc 2021, 196.

⁶⁶ Преамбула Основног закона Мађарске, https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2016.pdf, 16. 8. 2023.

већ прескриптивне, јер се не иде за тим да мађарска култура мора бити хришћанска, али се признаје да је култура хришћанска. Јасно је да Основни закон не захтева да земља буде „хришћанизована”, већ уместо тога обавезује државу да чува културу земље, која је хришћанска. У складу с тим, многи мађарски секуларни обичаји и празници имају хришћанске корене. У том погледу, Уставни суд Мађарске је испитивао да ли секуларност нарушава чињеница да су многи хришћански празници заправо државни празници, док празници других религија то нису. Суд је дошао до закључка да су Законом о раду као државни празници одређени дани које већина друштва, без обзира на веру, сматра празником. Тако и нерелигиозни људи славе Божић и Ускрс због опште културе. Приликом прописивања празника законодавац се не ослања на религију, већ на очекивања друштва и економске интересе. Већина грађана планира да ове дане проведе у породици, уз слободну активност или одмор, те је законодавство настојало да се признају историјска и друштвена очекивања, а не да се пружи предност једној религији над другим. Када је о нашој теми реч, улога хришћанства у историји Мађарске огледа се у многим националним симболима земље. У том смислу, најистакнутији је грб ове земље, који, како је утврђено чланом I Основног закона, садржи патријаршијски крст и Свету круну. Иначе, патријаршијски крст је најстарији део грба који се први пут појавио крајем 12. века. Света круна је један од најважнијих симбола суверенитета и релевантна је и у јавном праву. Њена доктрина је историјски јавноправни концепт у коме је Света круна јединствени носилац и донатор власти у земљи, моћи управљања земљом. Према овом концепту, традиционално, краљ и нација заједно су чинили Свету круну, која је била мистична персонификација мађарске државности и уставни симбол краљевине.⁶⁷

Када је о нашој земљи реч, Устав у члану 7 уређује ова питања само делимично, препуштајући законодавцу да ближе уреди изглед и употребу грба, заставе и химне. Наведеним чланом Устава одређено је да је химна Републике Србије свечана песма „Боже правде”, а случајеви када се изводи и начин њеног извођења регулисани су Законом о изгледу и употреби грба, заставе и химне Републике Србије. Оправдано се тврди да је химна „Боже правде” верски неутрална, не изражава и не афирмише ниједну одређену верску доктрину или

⁶⁷ О свему овоме L. Csink, „The Legal Regulation of Religious Symbols in the Public Sphere in Hungary”, in: *Religious Symbols in the Public Sphere Analysis on Certain Central European Countries* (ed. Paweł Sobczyk), Ferenc Mádl Institute of Comparative Law, Central European Academic Publishing, Budapest, Miskolc 2021, 8–83.

учење, већ представља обраћање Богу као апстрактном, узвишеном бићу које је предмет веровања у сваком религијском систему, независно од карактера тог система, па је, према томе, јасно да она не нарушава, нити може да наруши верска осећања било ког сегмента, верски плуралног друштва Републике Србије и слободу вероисповести било ког лица, или групе лица. Законом о изгледу и употреби грба, заставе и химне Републике Србије предвиђено је и да саставни део Великог и Малог грба Републике Србије чини штит на којем је сребрни крст између четири иста таква оцила. Сматра се да „употреба крста у хералдичком контексту не мора нужно и искључиво да буде схваћена као израз хришћанског идентитета државе, или идентитета који држава намеће, и да, самим тим, нарушава верска осећања и слободу вероисповести припадника нехришћанских вера, јер државни грб не мора да симболизује етнокултурни плурализам становништва. Напросто, грб изражава државну традицију и историјски континуитет државности Србије и, сагласно томе, не представља симбол који недовољно уважава, или не поштује разлике које међу становништвом Србије постоје и због посебности верског идентитета њених грађана. Како то прописује члан 2 Закона о изгледу и употреби грба, заставе и химне, тим симболима представља се Република Србија и изражава припадност Републици Србији, дакле представља се држава и изражава припадност држави.”⁶⁸

Верска симболика у Европи је посве другачија у скандинавским земљама. Пет земаља из тог дела Европе има крст на застави, но иако су све настале по узору на заставу Данске, на свакој од њих боја и симболика крста и позадине има другачију конотацију. Према томе, плави крст на финској застави симболише хиљаде језера широм земље, док је бела позадина обележје снега који зими прекрива земљу, док шведски жути крст симболише три златне круне на плавој подлози, по узору на боје шведског грба.⁶⁹

7. Закључак

Уставна и законска решења о химни, грбу и застави, с једне стране, не зависе од верске структуре становништва, нити су условљена верским плурализмом у држави, док, с друге стране, не нарушавају световни карактер, верску неутралност државе и уставно

⁶⁸ В. Ђурић *et al.*, *Етноконфесионални и језички мозаик Србије*, Републички завод за статистику, Београд 2014, 59.

⁶⁹ Ј. Иљић, 14.

признавање верског плурализма.⁷⁰ У овом случају, симболи доминантне религије сматрају се делом културног идентитета државе, те се њима не крше религијске слободе⁷¹ и прокламована одвојеност државе и црква.

У свом издвојеном мишљењу, судија Бонело је указао на чињеницу да су милиони италијанске деце, током векова, били изложени слици распећа у школама, али Италију то није претворило у теократску државу. Присуство распећа у школској учионици није спречило било ког Италијана у његовој или њеној слободи да верује или не верује, да прихвати атеизам или, уколико је верујући, коју год веру или „јерес“ по свом избору, са истом снагом воље и емоције којом неко слободно прихвата хришћанску веру.⁷² Истакао је такође и да је унутар европске традиције, образовање укорењено историјски, *између осталог*, у оквиру хришћанске традиције. Забраном те традиције и захтевом од државе да не следи плуралистичку, већ престрогу (прим. аут.) секуларистичку агенду, ризикује се упуштање у поље нетолеранције, што би било супротно вредностима Европске конвенције о људским правима и основним слободама.⁷³ Дакле, уколико се исправно схвати појам секуларизма, тј. какви односи у оквиру њега суштински постоје између држава и религија, јасно се намеће одговор да државни симболи, са религијским елементима, као *елементи традиције* тих друштава, *укорењени и код грађана који су атеисти или припадају некој другој религијској групи*, никако не могу нарушити прокламовану секуларност. Уосталом, управо је држава која секуларност прокламује и јамчи и настала на идејама тих симбола.

⁷⁰ В. Ђурић *et al.*, 59.

⁷¹ С. Ферари, 65.

⁷² Издвојено мишљење судије Бонелија у предмету пред Европским судом за људска права *Lautsi and others v. Italy*, <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-104040&filename=001-104040.pdf>, 41, 27. 8. 2023.

⁷³ *Ibid.*, 45. Више о схватању Европског суда за људска права о секуларизму у контексту симбола у јавној сфери види и В. Марковић „Појам секуларности – историјски, правни и аксиолошко-етимолошки аспекти”, *Богословље* 2/2020, 112–113.

Miloš Stanić

Senior Research Associate, Institute of Comparative Law

Miroslav Đorđević

Assistant professor, Faculty of Law, State University Novi Pazar, Research Fellow, Institute of Comparative Law, Belgrade

**STATE SYMBOLS AND SECULARITY
OF THE STATE WITHIN THE FRAMEWORK
OF EUROPEAN COUNTRIES**

Summary

On a theoretical level, there is a debate about what role religion should play in society. This paper investigates the justification for the existence of state symbols with religious elements within the framework of European countries, in which, for the most part, secularism is proclaimed. In order to properly explore the topic, it is necessary to provide answer to several specific questions. First, it is necessary to explore the concept and significance of symbols. Second – models of relations between states and religious communities. Third, to address the issue of national and constitutional identity, and especially its relationship to European Union law. Fourth, it is necessary to provide appropriate comparative law examples and theoretical understandings, and fifth – to finally offer an appropriate conclusion. In terms of conclusions, the authors prove that the existence of state symbols with religious elements is fully consistent with the properly defined notion of a secular state. There are three main reasons for such point of view. First, if the concept of secularity is understood correctly, it is clear that the existence of religious elements cannot endanger the proclaimed concept from the theoretical perspective, just as it does not endanger it in practice. Second, those elements are part of the deep-rooted traditions of countries and societies. Thirdly, states that recognize secularism were created precisely on that tradition, and citizens who are atheists and those who belong to another religion also perceive the symbols in question as their own. In other words, the state first had to be created in order to recognize secularism later, which does not exist without the state.

Keywords: state, church, secularity, state symbols, national and constitutional identity, tradition.

РЕФЕРЕНЦЕ

Монографије, чланци

- Аврамовић С., „Поимање секуларности у Србији – рефлексije са јавне расправе у Уставном суду”, *Анали Правног факултета у Београду* 2/2011, 279–301.
- Blagojević A., „Procedures Regarding National Identity Clause in the National Constitutional Court’s and the CJEU’s Case-Law”, *EU and comparative law issues and challenges series* 1/2017, 210–237.
- Blackford R., *Freedom of Religion and the Secular State*, John Wiley & Sons/Blackwell, Malden, Oxford, Chichester 2012.
- Vladar V., „The Legal Regulation of Religious Symbols in the Public Sphere in Slovakia”, in: *Religious Symbols in the Public Sphere Analysis on Certain Central European Countries* (ed. Paweł Sobczyk), Ferenc Mádl Institute of Comparative Law, Central European Academic Publishing, Budapest, Miskolc 2021, 171–210.
- Drinóczi T., „Constitutional Identity in Europe: The Identity of the Constitution. A Regional Approach”, *German Law Journal* 2/2020, 105–130.
- Ђорђевић Љ., „Контрола уставности правних аката Европске уније”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 65/2013, 291–306.
- Ђурић В., „Законско уређивање правног положаја цркава и верских заједница у Републици Србији”, *Свеске за јавно право* 13/2013, 43–55.
- Ђурић В., „Религија и уставни идентитет”, у: *10 година часописа Политикологија религије* (ур. Мирољуб Јевтић, Марко Вековић), Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд 2017, 229–248.
- Ђурић В. *et al.*, *Етноконфесионални и језички мозаик Србије*, Републички завод за статистику, Београд 2014.
- Ђурић В., „Уставноправни модели односа између државе и цркава и верских заједница у Европи”, *Годишњак Факултета правних наука* 1/2011, 139–165.
- Иљић Ј., *Боја и симболика на застави као визуелни идентитет земље*, завршни рад, Филозофски факултет Универзитета у Осигеку, Осигек 2015.

- Kovács K., „The Rise of an Ethnocultural Constitutional Identity in the Jurisprudence of the East Central European Courts”, *German Law Journal* 7/2017, 1703–1720.
- Маринковић, Т., „Прилог за јавну расправу о уставности Закона о црквама и верским заједницама”, *Анали Правног факултета у Београду* 1/2011, 367–385.
- Марковић, В., „Појам секуларности – историјски, правни и аксиолошко-етимолошки аспекти”, *Богословље* 2/2020, 103–126.
- Марковић В., „О јавним овлашћењима цркава и верских заједница у светлу Митровданског Устава и Закона о црквама и верским заједницама”, у: *Прилози државно-црквеном праву Србије* (ур. Владимир Чоловић, Владимир Ђурић), Институт за упоредно право, Београд 2022, 101–119.
- Милош М., „Слобода истицања вјерских симбола у свјетлу одвојености вјерских организација и државе”, *Зборник радова Правног факултета у Загребу* 1/2011, 181–196.
- Николић О., *Држава, црква и слобода вероисповести*, Институт за упоредно право, Београд 2022.
- Петров В., Микић, В., „Начело лаицитета у савременој уставности”, у: *Религија – политика – право* (ур. Јован Ћирић, Велибор Џомић, Мирољуб Јевтић), Институт за упоредно право, Православна Митрополија Црногорско-приморска, ИИУ „Светигора”, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд – Будва 2015, 625–644.
- Poniatowski M., „Religious Symbols in the Public Sphere in the Case Law of the European Court of Human Rights”, in: *Religious Symbols in the Public Sphere Analysis on Certain Central European Countries* (ed. Paweł Sobczyk), Ferenc Mádl Institute of Comparative Law, Central European Academic Publishing, Budapest, Miskolc 2021, 245–271.
- Preshova D., „Battleground or Meeting Point? Respect for National Identities in the European Union – Article 4 (2) of the Treaty on European Union”, *Croatian Yearbook of European Law & Policy* 1/2012, 267–298.
- Reestman J.-H., „The Franco-German Constitutional Divide: Reflection on National and Constitutional Identity”, *European Constitutional Law Review* 3/2009, 374–390.
- Симовић Д., „Европски уставни модели односа државе и цркве”, у: *Религија – политика – право* (ур. Јован Ћирић, Велибор Џомић, Мирољуб Јевтић), Институт за упоредно право, Православна

- Митрополија Црногорско-приморска, ИИУ „Светигора”, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд–Будва 2015, 721–739.
- Sobczyk P., Poniatowski M., „Summary”, *Religious Symbols in the Public Sphere Analysis on Certain Central, European Countries*, Ferenc Mádl Institute of Comparative Law, Central European Academic Publishing, Budapest, Miskolc 2021, 273–279.
- Son B. N., „Globalization of Constitutional Identity”, *Washington International Law Journal* 3/2017, 463–533.
- Станић М., „Двосмерни однос права Европске уније и националних правних система држава чланица”, у: *Constitutio Lex superior: сећање на професора Павла Николића* (ур. Владимир Чоловић, Оливер Николић), Институт за упоредно право, Београд 2021, 311–321.
- Станић М., Ђорђевић М., „Додир религије и секуларне државе – заклетва са религијским елементима председника и чланова парламената на примеру европских држава”, у: *Религија – политика – право*, (ур. Јован Ђирић, Велибор Џомић, Мирољуб Јевтић), Институт за упоредно право, Православна Митрополија Црногорско-приморска, ИИУ „Светигора”, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд–Будва 2015, 741–758.
- Станић М., „Предмети Тарико као вид компромиса Европског суда правде и италијанског Уставног суда”, у: *Увод у право Италије* (ур. Милица Матијевић, Јелена Костић, Алесандро Симони) Институт за упоредно право, Београд 2022, 175–189.
- Станић М., „Укратко о уставном идентитету као мосту сарадње Европског суда правде и националних уставних судова држава чланица”, *Ревија за европско право* 23/2021, 61–71.
- Troper M., „Sovereignty and laicite”, *Cardozo Law Review* 6/2009, 146–159.
- Ферари С., „Државна подршка истицању религијских симбола у јавном простору”, *Часопис за интердисциплинарне студије* 1/2015, 61–72.
- Cloots E., „National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU”, *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2/2016, 82–98.
- Corrias L., „Populism in a Constitutional Key: Constituent Power, Popular Sovereignty and Constitutional Identity”, *European Constitutional Law Review* 1/2016, 6–26.
- Csink L., „The Legal Regulation of Religious Symbols in the Public Sphere in Hungary”, in: *Religious Symbols in the Public Sphere Analysis on Certain Central European Countries* (ed. Paweł Sobczyk), Ferenc

Mádl Institute of Comparative Law, Central European Academic Publishing, Budapest, Miskolc 2021, 73–101.

Остали извори

Administration des Douanes v. Solange Chiffre, Reference for a preliminary ruling: Cour d'appel de Toulouse, Case C-368/92, Judgment (Fifth Chamber) of 24 February 1994.

Издвојено мишљење судије Бонелија у предмету пред Европским за људска права *Lautsi and others v. Italy*, <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-104040&file-name=001-104040.pdf>, 41, 27. 8. 2023.

Основни закон Мађарске, https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2016.pdf, 16. 8. 2023.

Устав Словачке, https://www.constituteproject.org/constitution/Slovakia_2017.pdf, 16. 8. 2023

Cases 2 BvR 2134/92, 2 BvR 2159/92, German Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgericht – BVerfG) Judgment of 12 October 1993.

Wünsche Handelsgesellschaft v. Federal Republic of Germany, Reference for a preliminary ruling: Bundesverwaltungsgericht, Case 126/81, Judgment (Second Chamber) of 6 May 1982.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

322(497.11)(082)

348(497.11)(082)

САВРЕМЕНО државно-црквено право : упоредноправни изазови и националне перспективе / [уредници, editors Владимир Ђурић, Далибор Ђукић]. - Београд : Институт за упоредно право ; Будва : Православна Митрополија црногорско-приморска, 2023 (Београд : Службени гласник). - 1.302 стр. ; 25 cm

Ств. насл. у колофону: Contemporary state–church law. - Тираж 250. -
Стр. 20-27: Реч на почетку / Владимир Ђурић, Далибор Ђукић = Forewor /
Vladimir Đurić, Dalibor Đukić. - Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија уз сваки рад. - Summaries; Сажеци.

ISBN 978-86-82582-04-5 (ИУП)

а) Црква -- Држава -- Србија -- Зборници б) Црквено право -- Србија --
Зборници

COBISS.SR-ID 126979849